

С. Ж. Пустовалов

РОЗКОПКИ КУРГАНУ "БОБУШКА"
(к. 3, Чкаловська курганна група)

В 1979 р. Орджонікідзевська експедиція під керівництвом Б. М. Мозолевського розкопала декілька курганів на відстані 5 км на захід від с. Чкалове Нікопольського району Дніпропетровської області. Вони тягнулися з півдня на північ на відстані 50—100 м один від одного. Найбільший курган № 3 був заввишки 3,5 м, діаметр — 50 м (керував розкопками О. В. Бітковський)¹. Серед місцевого населення він був відомий під назвою "Бобушка" або "Приют". Курган розкопувався траншеями, розташованими в напрямку схід — захід. Для виявлення стратиграфії було залишено 5 паралельних бровок, заввишки 1,2—1,6 м (мал. 1). В насипу та під ним було відкрито 39 поховань. Серед них 7 енеолітичних, 17 ямних, 12 катакомбних, 2 — культури багатопружкової кераміки та одне зрубне.

Стратиграфія кургану

Перший насип, який складався з пухкого чорнозему, був споруджений над похованням № 29, яке містилось в центрі насипу та було зруйноване

¹ Мозолевский Б. Н., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г. // НА ІА НАНУ. Ф. Е. 1979/9.

грабіжницьким лазом. Поховання № № 16 та 19, викид з яких також лежав на похованому ґрунті, скоріш за все не пов'язані з першим насипом, а передують йому. Вони знаходяться на периферії кургану й утворюють з пох. № 32 та 25 єдину лінію, витягнуту з півдня на північ. Як видно з профілів кургану, ці поховання є, вірогідно, безкурганними (мал. 1, 2).

Другий насип кургану пов'язаний також з енеолітичними похованнями № № 10 та 11. Поховання 10 було розташоване на схилі першого насипу. Поховання 11 було впущене в нього. Другий насип складався з трьох шарів: чорноземно-глиняного, спресованого однорідного чорнозему та шару світлосірого ґрунту. Після цієї досипки курган досяг сучасної висоти, а його діаметр став 33 м (мал. 1, 2). Третій насип був зведений над пізньоямним похованням № 24. Він повністю не перекриває попереднього насипу. Діаметр кургану лишився 33 м (мал. 1).

Четвертий насип пов'язується із впусченим до західного сектору кургану пізньоямним похованням № 12 (мал. 1).

П'ятий насип було споруджено над пізньоямним похованням № 15. Він збільшив діаметр кургану до 38 м (мал. 1).

Шостий насип перекрив пізньоямне поховання № 18 (північний профіль центральної бровки). Після його спорудження діаметр кургану збільшився до 42 м (мал. 1).

Сьомий насип фіксувався лише у деяких профілях. Він складався з однорідного чорнозему. Можливо, це досипання кургану можна пов'язати із пізньоямними похованнями № № 23, 12 або 9. Решту поховань було впущено до насипу без досипок з поверхні. Крім трьох найпізніших ямних могил решта ямних та катакомбних поховань розташовані по колу (мал. 1).

Особливу цікавість становлять в кургані "Бобушка" енеолітичні поховання. Всі вони, крім № 29, основного для первинного кургану, знаходилися на одній лінії, в тому числі й ті, що були впущені після зведення первинного насипу. Думається, що цей факт дещо суперечить міркуванню, яке було висловлене в звіті, про відсутність зв'язку між центральним похованням № 29 та рештою енеолітичних поховань.

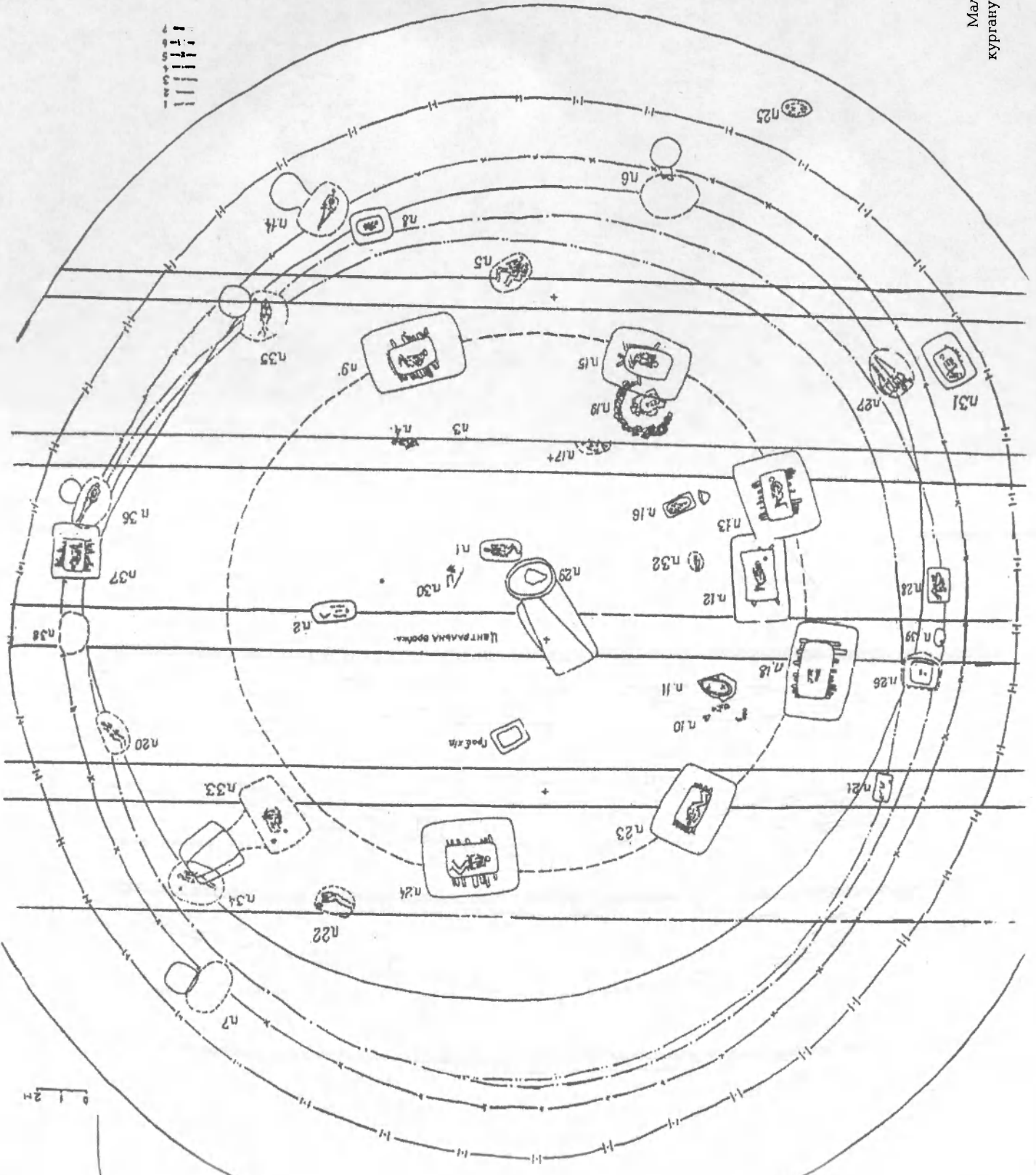
Енеолітичні поховання цього кургану були частково опубліковані² разом з іншими енеолітичними матеріалами з курганів півдня України. Проте в комплексі кургану вони не подавалися.

Поховання 10. Містилося в західному секторі кургану на глибині 3,45 м. Поховання не має поховальної споруди або вона не простежена. Кістяк дитини, дуже погано збережений, лежав головою на

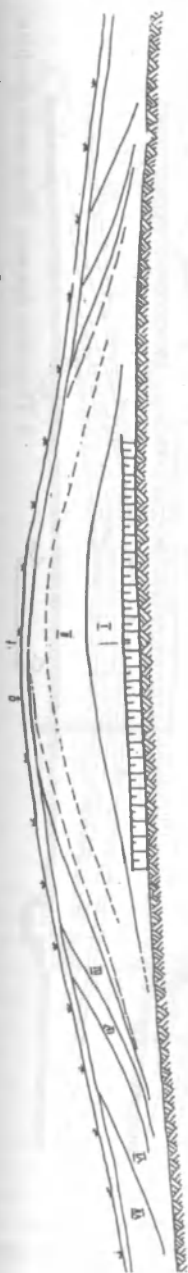
² *Николова А. В., Рассмакин Ю. Я.* О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра //СА.— 1985.— № 3.— С. 37—56.

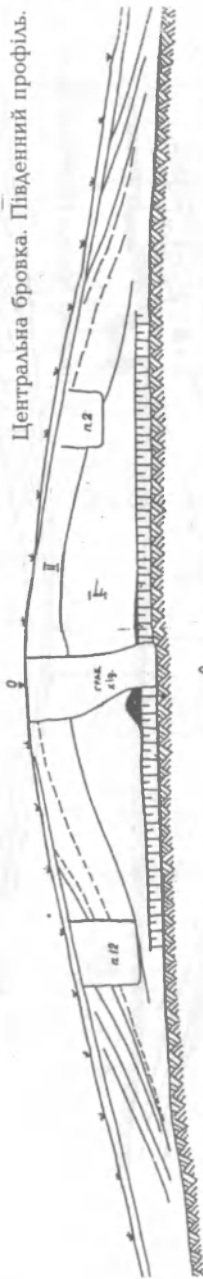
Мал. 1. Загальний план кургану № 3 «Бобушка».

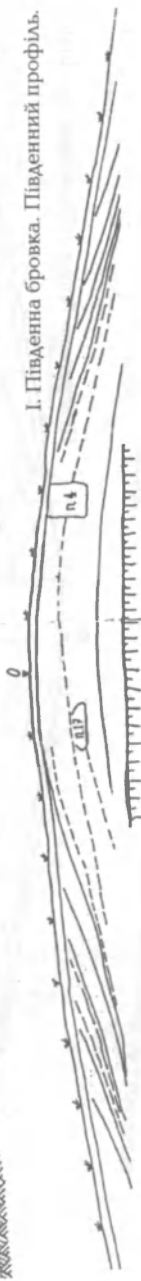
I. Північна бровка. Південний профіль.

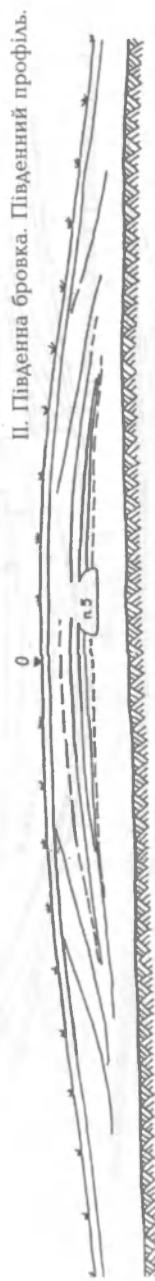
Центральна бровка. Південний профіль.

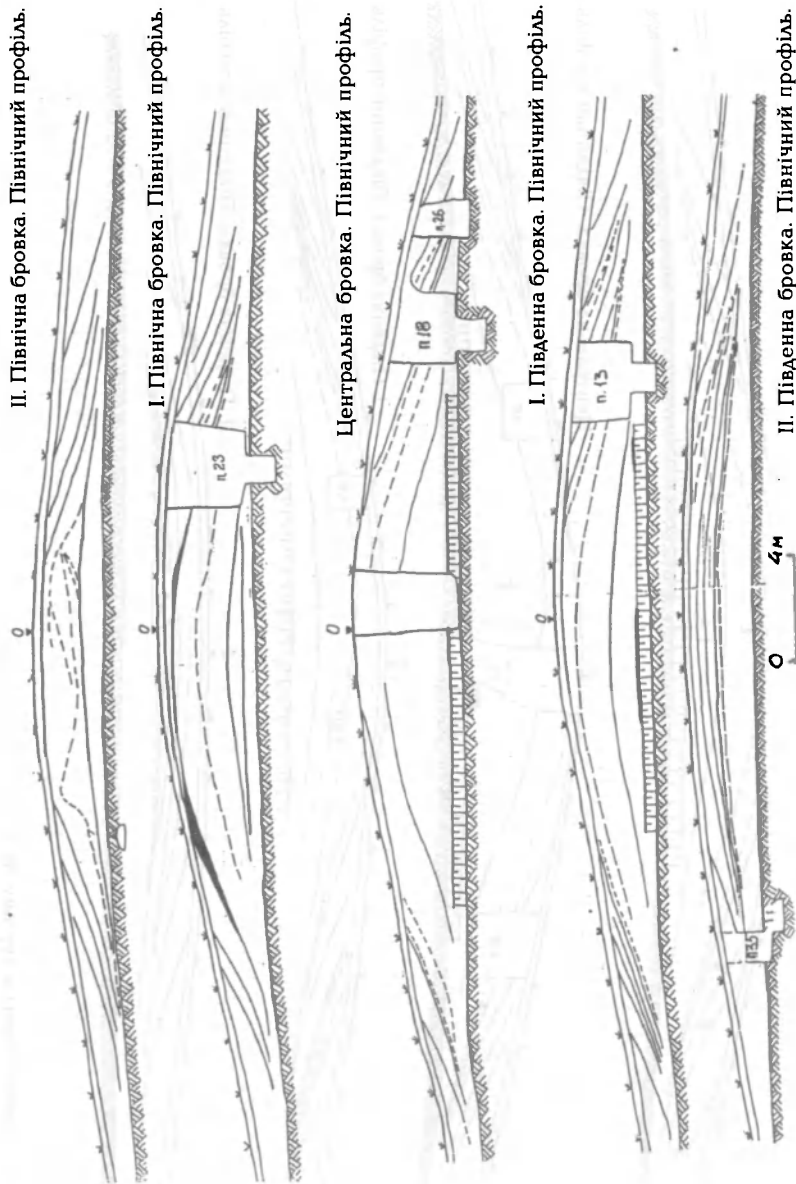
I. Південна бровка. Південний профіль.

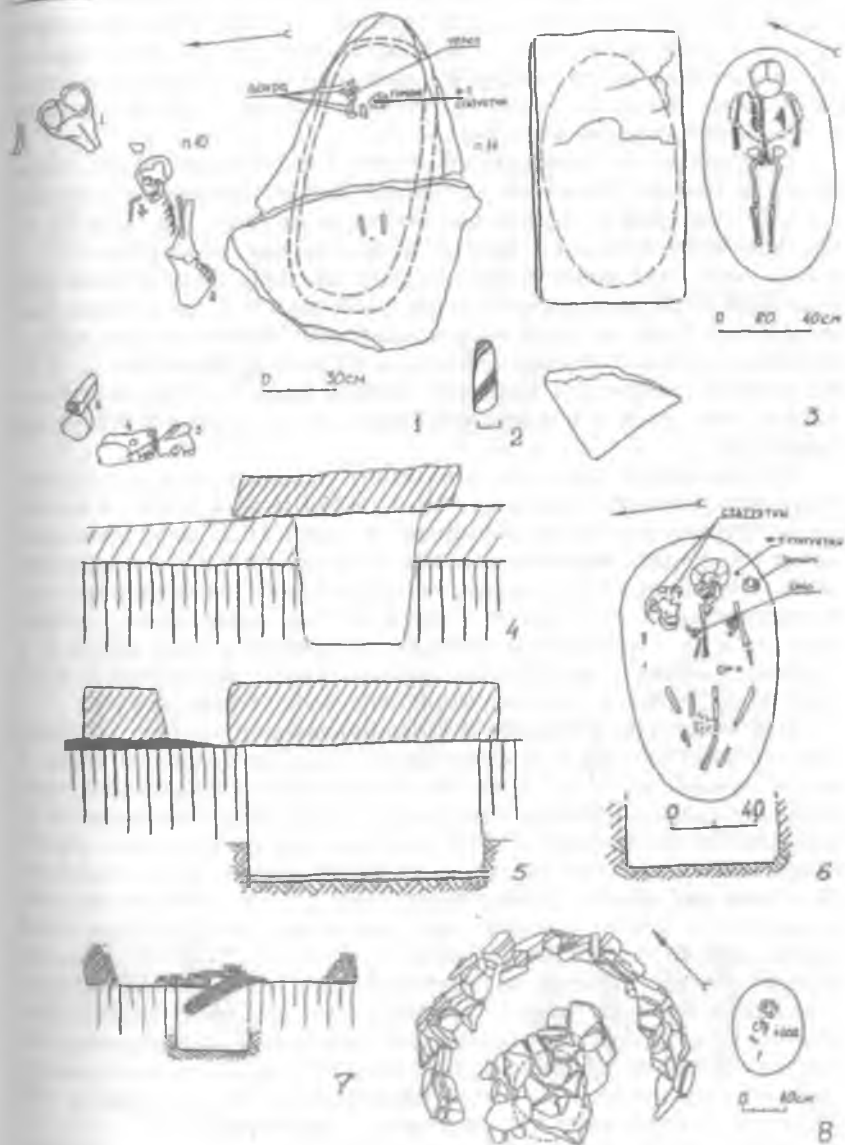

II. Південна бровка. Південний профіль.

Мал. 2. Профілі бровок кургану № 3.

Мал. 3. Матеріали поховань. 1 — пох. 10, 11; 2 — пох. 11; 3 — пох. 16; 4 — пох. 11; 5 — пох. 16; 6 — пох. 25; 7 — пох. 19; 8 — пох. 19.

схід. Кістки ніг та правиці не збереглися. Ліва рука була витягнута вздовж тулуба. На кістках — залишки вохри. Праворуч від черепа померлого біля ніг та лівої руки виявлено п'ять бичачих черепів без нижніх щелеп та рогів. На поверхні насипу кургану їх було встановлено мордами вниз (мал. 3, 1).

Поховання 11. Знаходилося поруч з похованням № 10, лише трохи на південь. Виявлено на глибині 3,45 м. Перекриття могильної ями складалося з вапнякової плити розмірами: 2 x 1,5 x 0,2 м. Під нею було знайдено овальну могильну яму, розмірами 1,24 x 0,6 м, яка була орієнтована зі сходу на захід. Завглибшки яма була 0,58 м від похованого ґрунту (4,02 від "0"). До долівки яма звужується. В ямі, на спині, випростаний лежав кістяк дитини. Кістки збереглися погано. Положення рук та ніг не з'ясоване (мал. 3, 1, 2). Біля черепа небіжчика виявлено чотири вальки вохри та ліпний горщик (мал. 4, 1, а в ньому фрагмент антропоморфної статуетки (мал. 3, 2).

Поховання 16. Виявлено в південно-західному секторі кургану. На рівні похованого чорнозему було зроблено перекриття з вапнякової підтрикутної плити, розмірами 0,4 x 0,6 x 0,25 м. Могила прямокутної форми, орієнтована з північного сходу на південний захід. Завглибшки 0,6 м від давнього горизонту. На долівці на спині, випростаний, головою на північний схід лежав кістяк дитини (мал. 3, 3, 5). Під черепом знайдено 5 проколок (чи заколок?) з трубчасті кiстки з загостреним робочим краєм завдовжки 7—8 см (мал. 4, 2). Кістки та долівка інтенсивно пофарбовані вохрою.

Поховання 19. Виявлено в південно-західній частині кургану. На північний схід від поховання знаходився материковий викид з ями товщиною до 0,1 м. На ньому з необроблених вапнякових плит було споруджено кромлех діаметром 2,3 м. З боку поховання № 15 кромлех був зруйнований. Могильна яма перекрита погано обробленою вапняковою плитою, розмірами 0,95 x 0,55 x 0,15 м. На плиту були накидані окремі дрібні камені (мал. 3, 7, 8). Могила овальної форми 0,85 x 0,65 м, орієнтована з північного сходу на південний захід. Глибина ями 0,6 м від давнього горизонту. У могилі, зібганий на лівому боці, головою на північний схід лежав кістяк дитини. Ліва рука витягнута, права — зігнута у лікті та її кисть лежала біля обличчя (мал. 3, 8). У заповненні ями знайдено 31 циліндричну намистину з білого та чорного матеріалу (18 та 13 шт. відповідно). Намистини діаметром 0,5 см та заввишки 0,2—0,3 см (мал. 4, 12). Кістки та долівка могили пофарбовані у червоний колір.

Поховання 25. Виявлено на периферії кургану на півдні. Овальна яма розмірами 1,12 x 0,68 м, була орієнтована зі сходу на захід. Долівка могили знаходилася на глибині 4,22 м від "0". В могилі, випростані на спині, головами на схід лежали кістяки двох дітей. Ліворуч лежав більший кістяк (мал. 3, 6). Поруч містився ліпний

Мал. 4. 1 — пох. 29; 2 — пох. 10; 3 — пох. 32; 4 — пох. 12; 5 — пох. 32; 6 — пох. 2; 7 — пох. 8; 8 — пох. 1, 9 — пох. 11; 10 — пох. 25; 11 — пох. 25; 12 — пох. 19.

горщик (мал. 4, 10). Під черепом другого кістяка — дві цілі глиняні статуетки та один фрагмент статуетки (мал. 4, 11).

Дві антропоморфні статуетки виготовлені з добре промішаної глини. Поверхні їх рожевого та темно-сірого кольору й ретельно залісковані. Верхня частина першої статуетки виконана у вигляді циліндра, закругленого з одного кінця та сплющеного зі зворотного боку. Нижня її частина оформлена у вигляді прямокутного постаменту з пласкою основою. На переході від верхньої частини до нижньої наявні два соскоподібних виступи. Верхня частина статуетки з зовнішнього боку прикрашена концентричними врізаними лініями. Заввишки статуетка — 6,5 см (мал. 4, 11).

Друга статуетка нагадує першу. Верхня її частина — циліндрична. На переході від верхньої частини до нижньої — два сплющених та закруглених виступи. Статуетка орнаментована врізаними лініями: трьома концентричними колами по краю голови та двома смугами, які перетинають тіло статуетки навкоси. Заввишки статуетка — 6 см (мал. 4, 11).

Поховання 29. Виявлено у центрі кургану. Поховання зруйноване через грабіжницький лаз. На давньому горизонті могили оточував викид з материка товщиною — 0,05 м. Могила була перекрита товстим шаром кори (?). Яма овальної форми, розмірами 2 x x 1,5 м, завглибшки 1,06 м, орієнтована зі сходу на захід. У заповненні могили знайдено окремі людські кістки із слідами вохри, а також два фрагменти мідних дротяних пронизок у два оберти, діаметром 0,5 см. Долівка камери пофарбована (мал. 4, 1).

Поховання 32. Виявлено у західному секторі кургану. Могила овальної форми, розмірами 0,72 x 0,61 м, орієнтована з півдня — південного сходу на північ — північний захід. Глибина могильної ями — 0,6 м від давнього горизонту. У заповненні могили виявлені окремі кістки великої тварини. Могила належала дитині, яка лежала зібгана на правому боці, головою на південний схід. Положення рук не встановлено. Кістки та долівка густо пофарбовані вохрою. На долівці також виявлено тлін від підстилки (мал. 4, 3). За черепом померлого лежав валик вохри фіолетового кольору. За спиною небіжчика стояв ліпний горщик з високими вінцями та опуклим бічним тулубом. Дно плоске. У тісті — домішка товченої черепашки. Заввишки горщик — 13,7 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр тулуба — 16 см (мал. 4, 5).

Як бачимо, енеолітичні поховання, крім одного, утворюють лінію, у якій останніми здійснені поховання № № 10 та 11 вже на схилі першого насипу. Можливо, що поховання, які передують першому насипу й є окремим ґрунтовим могильником, який цілком випадково потрапив під курган. Проте той факт, що всі поховання в лінії дитячі, дозволяє припускати, що вони якимось чином пов'язані з похованням № 29. Складніше визначити призначення похов-

вання № 25, розташованого на периферії кургану. Можливо, поховання № 10 та 11, які теж вписуються в ряд, також пов'язані з центральним похованням № 29. Цікаво, що поховання № 10, найпівнічніше в ряду, оточувало 5 черепів, а поховання № 19 на південному кінці ряду — було оточене кромлехом з вапняку. Складний ритуал, обмежений вік небіжчиків дозволяють зробити припущення, що це єдиний поховальний ритуальний комплекс.

Більшість з неолітичних поховань належать до виділеної І. Ф. Ковалевою постмаріупольської культури³. Мабуть, окрему групу становлять поховання № 19 з кромлехом та 32, які характеризуються збіганням на боці положенням небіжчиків. Кераміка, знайдена у похованнях доби енеоліту, має певні аналогії серед пізньоенеолітичних пам'яток Північного Причорномор'я⁴. Спроба авторів спеціальної публікації хронологічно розчленувати енеолітичні пам'ятки Правобережної України⁵ не вдалася. Всі чотири групи поховань практично синхронні. Думка про більш ранній вік однієї з груп позбавлена переконливих доказів. Також навряд чи можна вважати статуетки серезлієвського типу "позднетрипольськими імпортами"⁶. Це речі культові, пов'язані з магією чи іншими ритуалами. Тому малоймовірно, що вони експортувалися. Це, скоріш за все, свідочить шлюбних чи етнічних контактів між хліборобським та скотарським населенням у цьому регіоні. Синкретизм поховального обряду та інвентаря, особливо кераміки, відбиває насправді таку ситуацію, яка мала місце на початку формування певної етнічної спільності. Розмаїття поховального обряду, керамічних форм та іншого інвентаря у пізньоенеолітичних пам'ятках Північного Причорномор'я нагадує етнічну ситуацію, що склалася наприкінці існування катакомбної спільності — на початку формування зрубної (у так звану багатопружкову добу). Загалом проблема дуже далека від свого розв'язання, проте можна висловити здогад, що це розмаїття є свідченням співіснування окремих етнічних груп населення, які лише згодом або асимілювалися, або взяли участь у етногенезі ямної спільності.

Антропоморфна пластика докладно розібрана в окремій статті. Тому не будемо зупинятися на її аналізі⁷.

³ Ковалева І. Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганых энеолитических погребений // Курганы Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 50—55; Ковалева І. Ф. Энеолитические курганы в с. Чкаловка Днепропетровской области // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1992. — С. 66—75 та ін.

⁴ Николова А. В., Рассмакин Ю. Я. Вказ. праця.

⁵ Там само.

⁶ Там само. — С. 53.

⁷ Мозолевський Б. М., Пустовалов С. Ж. Курган Довга Могила з групи Чортотлики // Див. статтю в цьому збірникові.

Досить показові в кургані ямні поховання. Всі вони належать до пізньоямної культури, а саме — до другого-третього етапу за періодизацією О. Г. Шапошникової, В. М. Фоменко, Н. Д. Довженко⁸, або до 3—4 етапу за періодизацією А. В. Ніколової⁹. Необхідно зауважити, що поховання з небіжчиками, зібганими на спині, пов'язані як з найдавнішим ямним насипом, так і з останнім етапом формування кургану. Тому, або положення небіжчика не є вузькохронологічною ознакою, або сам курган є не таким пізнім, якщо з його поверхні впускаються поховання з ранньою позою померлого.

Треба сказати, що положення небіжчика для степових культур доби бронзи взагалі постає ознакою етнічною¹⁰. А етнос є таким утворенням, яке існує впродовж довгого часу. Тому й ознаки, які характеризують певний етнос, можуть існувати досить довго. З методологічного боку виділення для хронологічних обрядових груп, якими зараз оперують багато дослідників, є тільки тоді результативними, коли враховується зміст тих ознак, які залучаються до аналізу. Як приклад зваженого підходу до виділення обрядових груп є роботи І. Ф. Ковальнової¹¹, О. Г. Шапошникової, В. М. Фоменко, Н. Д. Довженко¹², А. Д. Пряхіна¹³ чи А. Т. Синюка¹⁴ та інших. В них хронологічний аналіз іде не тільки за стратиграфічною позицією чи інвентарем. Він доповнюється змістовним аналізом обрядових (тобто етнічних) ознак. Хоча в значній частині курганів півдня України між ямними та інгульськими похованнями містяться так звані ранньокатакомбні, але тотожні ямні пози в ямних похованнях з позами у низці інгульських поховань (на спині, зібгані) можна інтерпретувати як свідцтво прямих контактів представників цих двох етнічних груп. Ця думка висловлюється у працях таких дослідників

⁸ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая общность. (Южнобугский вариант) // САИ.— Вып. В1—3.— К., 1986.

⁹ Ніколова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук.— К., 1992.

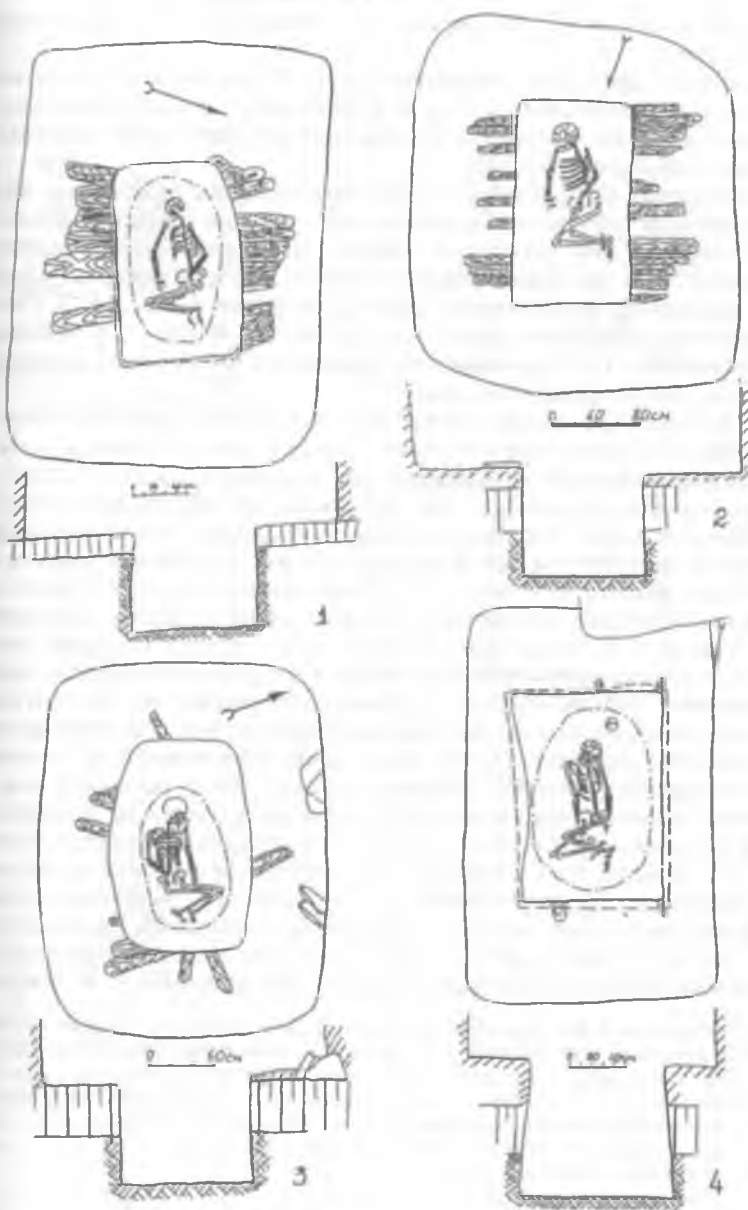
¹⁰ Пустовалов С. Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья (По материалам погребального обряда).— Автореф. дисс. ...канд. ист. наук.— К., 1987; Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. К., 1992.— 151 с., с. 59—60; Рычков Н. А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья.— Автореф. дисс. ...канд. ист. наук.— К., 1990.

¹¹ Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов.— Днепрпетровск, 1983.— 108 с.

¹² Шапошникова О. Г. та ін. Вказ. праця.

¹³ Пряхин А. Д. История древних скотоводов II тысячелетия до н. э. лесостепных районов Подонья, Поволжья и Южного Урала /Абашевская культурно-историческая общность/: Докт. дисс.— М., 1976.

¹⁴ Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. Воронеж, 1996.— 351 с.

Мал. 5. 1 — пох. 9; 2 — пох. 13; 3 — пох. 15; 4 — пох. 12.

як І. Ф. Ковальова, З. П. Марина, Є. Л. Фещенко, О. Г. Шапошникова¹⁵ та ін.

Інший підхід щодо обрядових груп та їхньої ролі у хронологічному дослідженні демонструє А. В. Ніколова¹⁶. В цьому випадку обрядові групи як такі навіть не виділяються. Весь аналіз провадиться на рівні ознак.

Згаданий автор пише: "...к хронологическим признакам обряда следует относить: место захоронения в насыпи (сектор); тип могилы (яма или яма с уступом); форму могильной ямы; положение погребенного; его ориентировку; степень окраски скелета охрой"¹⁷. На відміну од формального підходу А. В. Ніколової, М. О. Ричков аналітично розкриває зміст цих ознак. Він пише: "...установлена зависимость 11-ти признаков от территории: форма могильной ямы, поза и ориентировка умерших"¹⁸.

При побудові хронологічної схеми А. В. Ніколова базується виключно на стратиграфії курганів. Зміст її методу полягає в тому, щоб поєднати окремі стратиграфічні колонки в одну. За такого підходу перевага віддається тим курганам, які мають довші стратиграфічні колонки. Решта лише додається до них. При цьому не враховується територіальний чинник. Отже, відносна хронологічна шкала в даному разі має право вирішального голосу. Проте як і кожний артефакт в археології, стратиграфія потребує інтерпретації. Так, за А. В. Ніколовою, поза "зібгано на спині" починає зникати в III періоді пізньоямної культури, а в останньому періоді наявна лише поза "зібгано на боці"¹⁹. Саме в останньому періоді існування ямної культури, за цим автором, спостерігаються так звані ранньокатакомбні впливи²⁰. Проте серед "ранньокатакомбних" поховань часто трапляється поза "зібгано на спині". Якщо контакти між ямним та катакомбним населенням відбувалися тільки на останньому, IV етапі ямної культури, то відмін у положенні небіжчиків бути не могло. Панівна поза померлих у "ранньокатакомбних похованнях" є "зібгано на боці". Як бачимо, цього немає. Отже, співіснування між ямним та катакомбним населенням починається набагато раніше, ніж це визнає А. В. Ніколова. Тобто приблизно з середини існування пізньоямної культури (III етап). З висновками А. В. Ніколової

¹⁵ Ковалева І. Ф. Север Степного Предстепья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск, 1985; Марина З. П. Энеолит — ранний бронзовый век Степного Левобережья Днепра. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1982; Шапошникова О. Г. та ін. Вказ. праця; Фещенко Є. Л. Поховальний обряд населення катакомбної культури Північностепового Подніпров'я та Передстепу. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Дніпропетровськ, 1993.

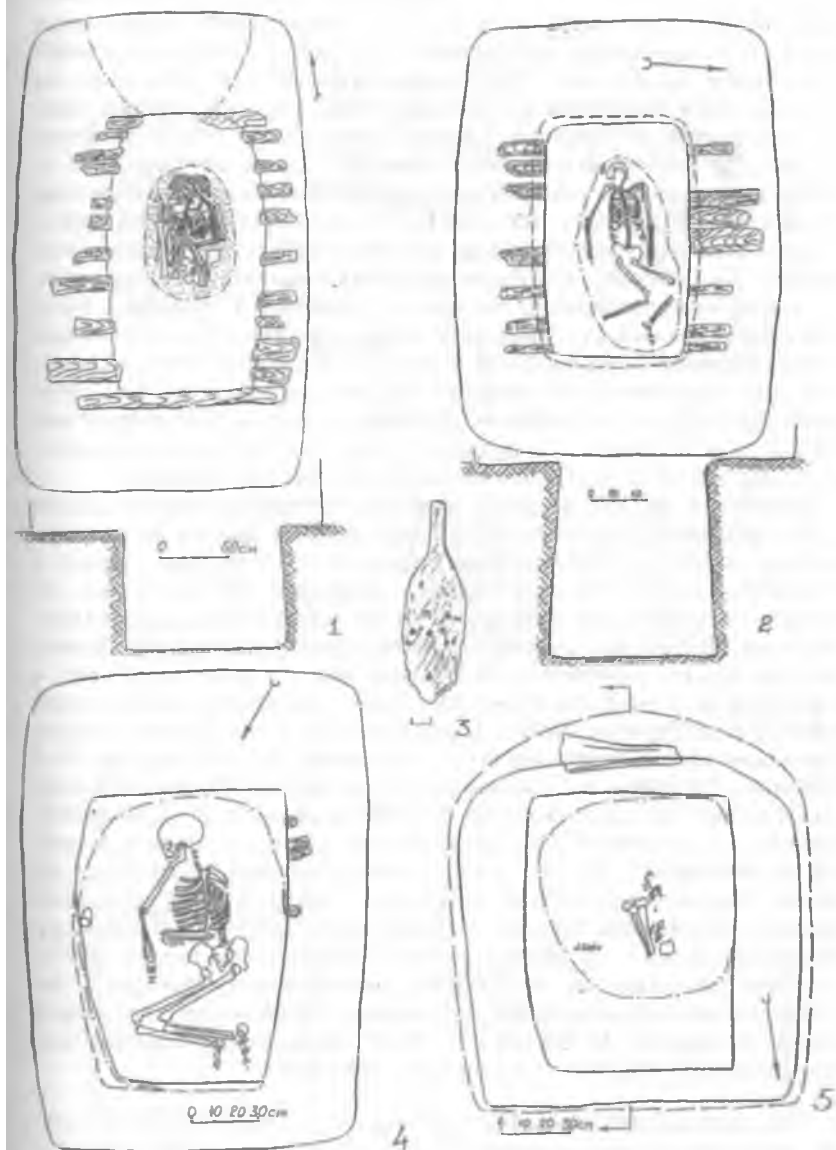
¹⁶ Ніколова А. В. Вказ. праця.

¹⁷ Там само. — С. 8—9.

¹⁸ Ричков М. О. Вказ. праця. — С. 10.

¹⁹ Ніколова А. В. Вказ. праця. — С. 16.

²⁰ Там само. — С. 20.

Мал. 6. 1 — пох. 18; 2 — пох. 24; 3 — пох. 24; 4 — пох. 31; 5 — пох. 26.

можна було б погодитися, коли б усі стратиграфічні колонки мали однакову послідовність і наповненість і коли б у поширенні повних та неповних (як правило, без "ранньокатакомбних" поховань) не спостерігалися територіальні відміни. Ямні кургани, розташовані поблизу Дніпра та Молочної, справді, дають повну стратиграфічну колонку. Тут бачимо пізньоямні поховання, "ранньокатакомбні" та інгульські (найпізніші з них). В цих районах таких курганів переважна більшість. Водночас у тих самих районах значна частина курганів має скорочену стратиграфію, що закінчується на "ранньокатакомбних" похованнях, а в трьох відсотках випадків у кургані присутні лише ямні поховання. Натомість у курганах Південного Бугу, Інгулу, Інгульця та в курганах, розташованих далі в степ від заплав, так званих ранньокатакомбних могил просто немає. Інгульські випростані поховання безпосередньо слідує за пізньоямними. Зважаючи на те, що в інгульських похованнях часто трапляється ямний посуд, а в ямних — подекуди інгульський, теза про співіснування ямного та інгульського населення є цілком очевидною.

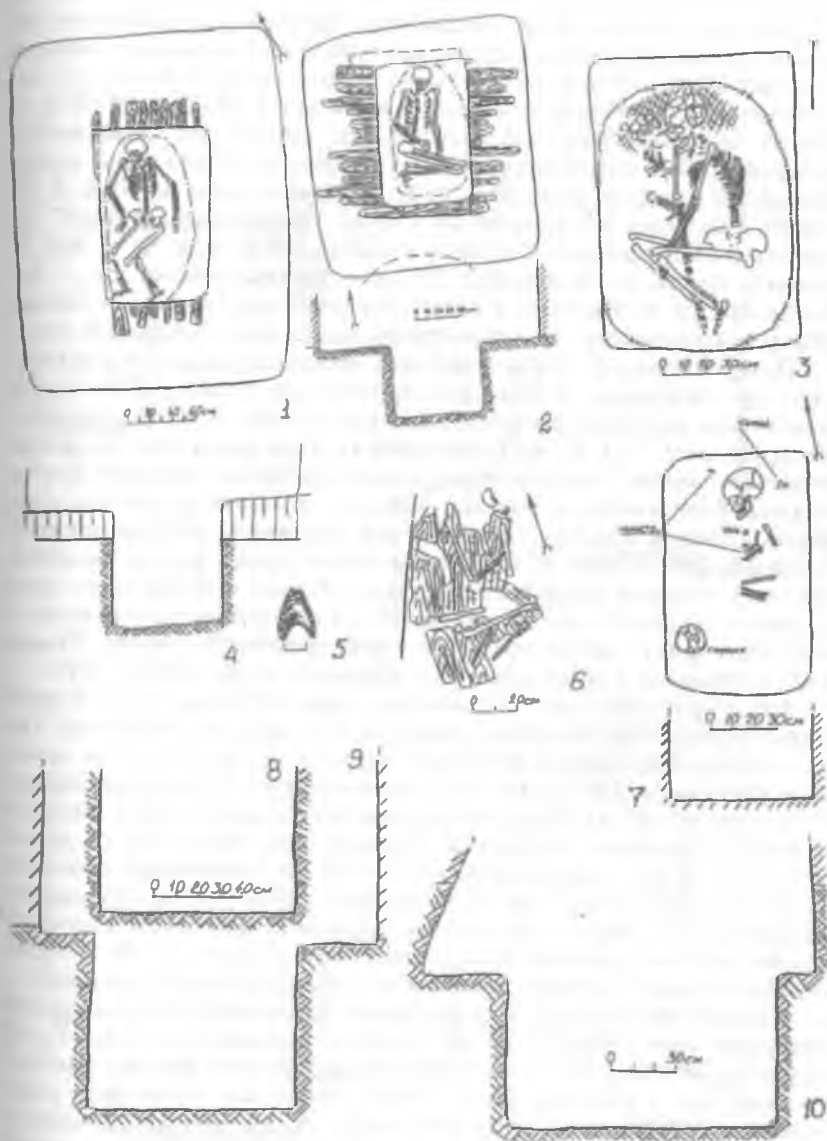
Думається, що для ґрунтовних хронологічних досліджень значну роль відіграють предмети зброї, прогресивні форми якої поширюються у світі з блискавичною швидкістю. Остаточну крапку в питанні про співіснування ямного та катакомбного населення, думається, внесе незалежний аналіз, яким може бути радіовуглецевий метод. Результати радіовуглецевого аналізу, які підтверджують думку автора про тривале співіснування ямного та катакомбного, в тому числі інгульського, населення, вже отримані в лабораторія Німеччини та України (Київ). Ці результати чекають на публікацію. Прикладом такого співіснування є поховання 33 та 34 кургану № 3 (Бобушка). За звітом поховання 34 (інгульське за обрядом та з горщиком ямного вигляду) (мал. 10, 8) зруйнувало шахту "ранньокатакомбного" поховання № 33. Проте шахти поховання 34 при розкопках не виявлено²¹. За звітом вона містилась з північного сходу від камери. Але якби це так було насправді, то шахта мала б потрапити у профіль II північної бровки, яка проходила поруч з камерою поховання 34 (мал. 1, 2). Шахта могла б знаходитись над камерою, проте цей тип катакомб не є характерним для цієї території²². Залишається визнати, що шахта поховання 33 одночасно слугувала й шахтою поховання 34. На користь цього твердження свідчать численні аналогії серед багатокамерних катакомб²³.

²¹ Мозолевский Б. М., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. Е. 1979/9.— С. 57.

²² Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 118, табл. А (4,2 %).

²³ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 56—67.

Мал. 7. 1 — пох. 23; 2 — пох. 37; 3 — пох. 28; 4—5 — пох. 23; 6 — пох. 30;
7 — пох. 21; 8 — пох. 28; 9 — пох. 31; 10 — пох. 26.

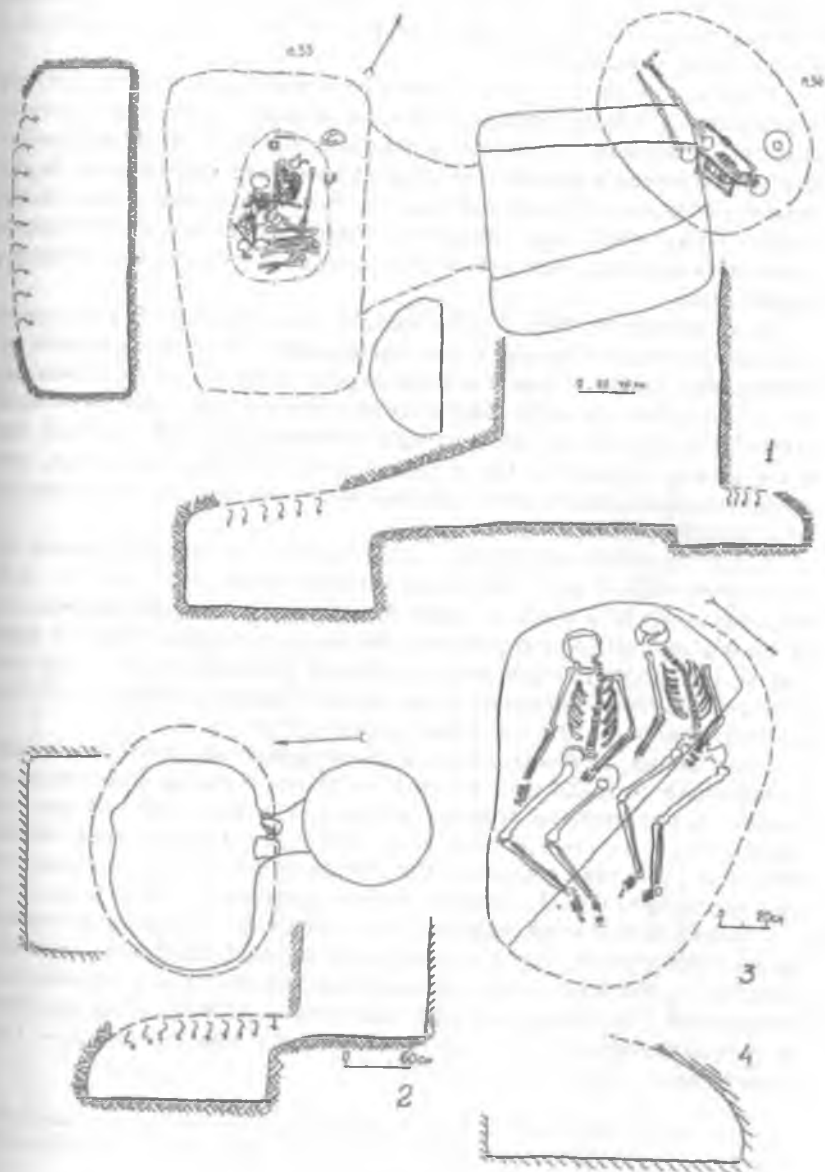
Авторові неодноразово доводилось звертатись до проблеми багатоканімерних поховань. Виділяється цілий тип катакомб, камери яких виведені у протилежні короткі стінки шахти, але їхні вісі не паралельні, а перебувають під невеликим кутом (мал. 11, 9; 12, 3, 4, 5, 6, 7). Багатоканімерні катакомби взагалі притаманні катакомбній спільності (мал. 12). Поховання з кургану "Бобушка" має повну аналогію з Дніпрорудним (к. 8, п. 2) та Богачівським (к. 10, п. 2, 8). Досить близьким за формою до посуду "ранньокатакомбних" чи навіть ямних поховань є й горщик з поховання 34 (мал. 10, 8). Все це свідчить про те, що поховання 33—34 є єдиним комплексом — багатоканімерним похованням, в якому поєднуються ознаки так званих "ранньокатакомбних" та випростаних поховань інгульського типу.

Повертаючись до характеристики ямних поховань, слід відзначити, що переважна їх більшість орієнтована по колу. При цьому виділяється два кола: внутрішнє, або перше (мал. 5, 6), та зовнішнє, або друге (мал. 7; 4, 6—8). Поховання внутрішнього кола за працевитратами значно відрізняються в більший бік від поховань другого кола. Розглянемо ці відмінні. Так, всі поховання першого кола мають досипки. Правда, останні серед них мають спільну досипку (13 та 23). Поховання зовнішнього кола не мають жодної досипки. Всі вони впущені з поверхні кургану. Могили внутрішнього кола всі мають потужні дерев'яні перекриття, а поховання другого кола — легкі перекриття, що незбереглися, або зроблені з очерету. Тільки у двох випадках наявні дерев'яні перекриття (пох. №№ 31, 37).

Вхідні ями-заплічки в похованнях першого кола в 1,5—2 рази більші за заплічки поховань зовнішнього кола (див. таблицю). Так само поховальні камери внутрішнього кола значно більші за камери другого кола. Такі ознаки як підстилка, крейда та вохра набагато частіше зустрічаються у похованнях внутрішнього кола. Загалом за своїми ознаками поховання першого кола належать до другої соціальної групи, за Н. А. Довженко та М. О. Ричковим, а поховання зовнішнього кола — до III соціальної групи²⁴. Слід зауважити, що поховання внутрішнього кола належать виключно дорослим людям, а серед поховань зовнішнього кола 2 містили дитячі кістяки. Проте решта кістяків зовнішнього кола належали дорослим.

Катакомбні поховання представлені складною багатоканімерною спорудою (пох. №№ 33, 34) та десятьма похованнями (мал. 8, 10) інгульського типу. В цих могилах померлі лежать або на спині випростані або у слабозітаному стані (№№ 5, 20). Привертає увагу поховання № 35, де позиція ніг померлого не залишає сумніву в тому, що вони були підняті в колінах вгору. Три поховання — кенот-

²⁴ Довженко Н. А., Рычов Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культуры культуры ново-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — Киев. — 1986. — С. 14—27.

Мал. 8. 1 — пох. 33—34; 2 — пох. 6; 3—4 — пох. 5.

тафи (№№ 7, 37) (мал. 9, 7). Два з них знаходяться в північно-східному та східному секторі кургану, що додатково пов'язує їх з військовими похованнями²⁵.

У катакомбній спільності кенотафи пов'язані з військовими похованнями. Зброя частіше за все міститься у похованнях, розташованих у північно-східному та східному секторах кургану (здійснення поховання в певному секторі визначалося порою року, в яку ховали небіжчика й залежало від річного пересування точки сходу сонця). Отже, кенотафи в північно-східному та східному секторах є похованнями воїнів, які загинули в поході і їх не змогли поховати у рідній землі.

Два поховання (№№ 22, 27) (мал. 9, 5, 10, 1) мали ознаки культу черепів. Голови померлих у цих похованнях були відокремлені від посткраніального кістяка й лежали окремо. Практична безінвентарність та скромні розміри інгульських катакомб кургану змушують віднести їх до п'ятої групи (рядові неможливі)²⁶. Це зайвий раз підтверджує висновок, що в цьому районі серед населення, яке дотримувалося інгульського поховального обряду, мешкало багато неможливих.

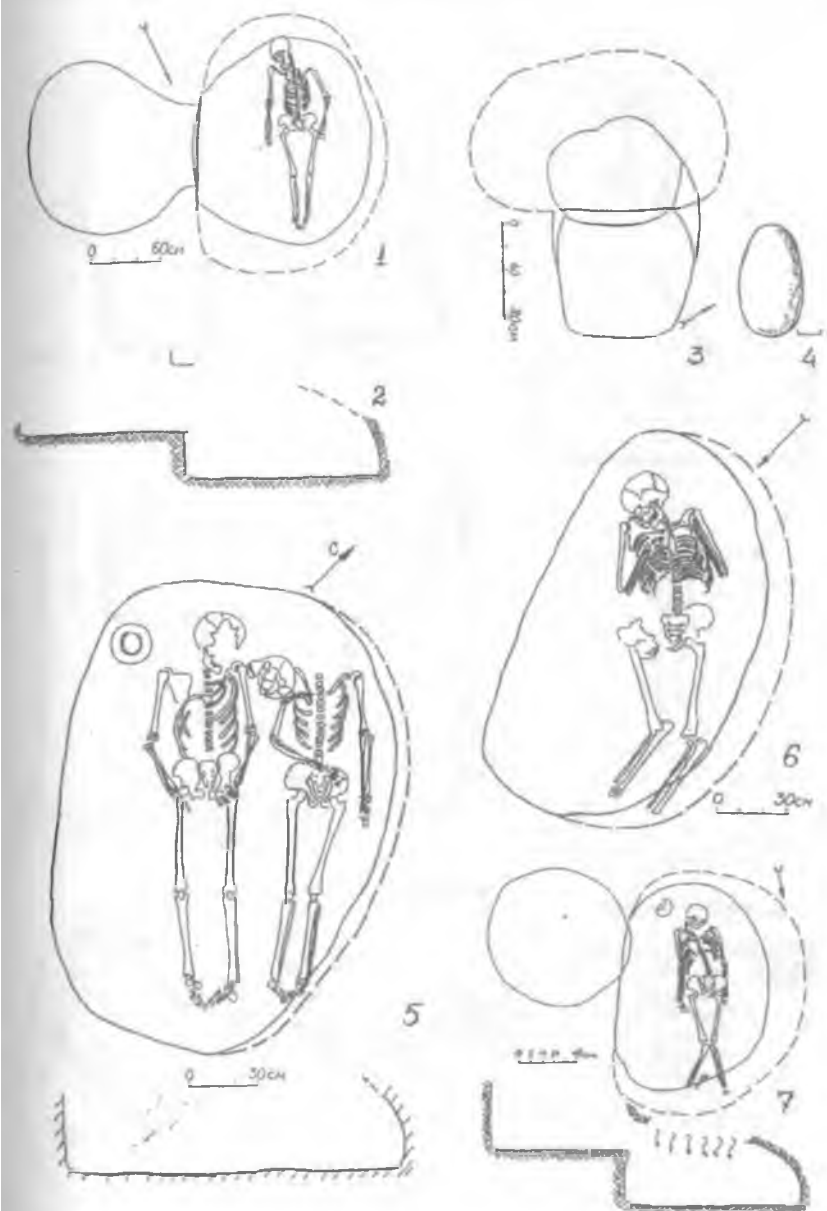
Поховання пізньої бронзи представлені багатопружковими похованнями №№ 3 та 17 та зрубним похованням № 4 (мал. 11, 4, 7). Від поховання № 3 зберігся лише горщик біконічної форми (мал. 11, 8), прикрашений прокресленим та накольчастим орнаментом. У нижній частині корпусу горщика знаходився солярний знак — два концентричних кола, заповнених наколами. Висота горщика — 10,3 см, діаметр вінець — 10,3 см, діаметр дна — 7 см.

Поховання 17 виявлено в південно-західному секторі кургану. Поховальна споруда простежена частково. Камера була овальної форми та орієнтована зі сходу на захід. Кістяк лежав зібганий на лівому боці, головою на схід. Кисті рук знаходились перед обличчям. Біля рук стояв горщик. Між ребрами знайдено кремінне вістря стріли (поранення?). Долівка могили посипана вохрою (мал. 11, 4).

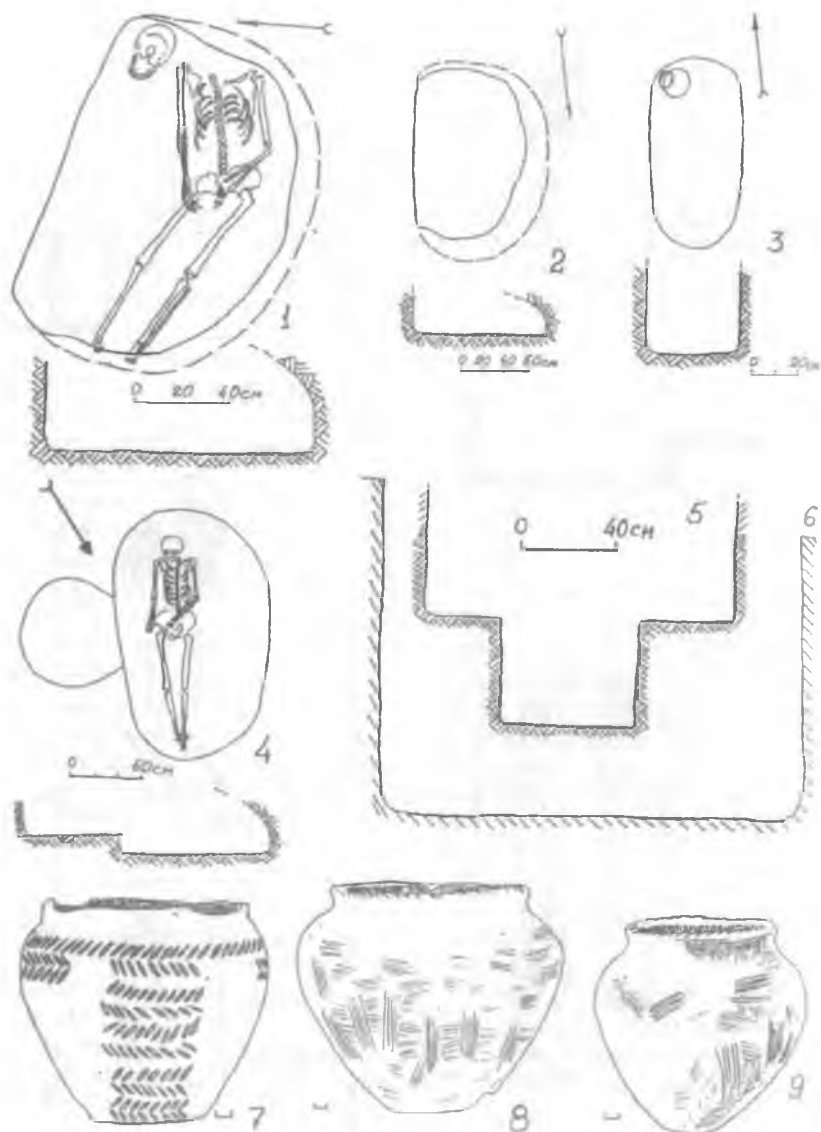
Ліпний біконічний горщик із плоским дном та невисокими вінцями. Край вінець прикрашений насічками. По плічках нанесено орнамент у вигляді горизонтальної лінії, від якої вниз спускаються напівовали. По плічку нанесено ряд наколів, нижче до дна йде гратчастий орнамент. Горщик заввишки — 7,5 см, діаметр вінець — 7 см, діаметр дна — 5,5 см (мал. 11, 6).

²⁵ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного населення Північного Причорномор'я. Праці центру пам'ятокознавства. — К., 1992. — Вип. 1. С. 118—141.

²⁶ Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — С. 21—40.

Мал. 9. 1—2— пох. 14; 3—4— пох. 7; 5— пох. 27; 6— пох. 20; 7— пох. 35.

Мал. 10. 1 — пох. 22; 2 — пох. 38; 3 — пох. 39; 4 — пох. 36; 5 — пох. 8; 6 — пох. 2; 7 — пох. 33; 8 — пох. 34; 9 — пох. 39.

Мал. 11. 1 — пох. 21; 2 — пох. 38; 3 — пох. 27; 4—6 — пох. 17; 7 — пох. 4; 8 — пох. 3; 9 — Дніпрорудний, к. 8, п. 2; 10 — Троїцьке, к. 3, п. 9.

Мал. 12. Багатокамерні поховання. 1 — Мар'ївка, к. II, пох. 27; 2 — Минівка, к. гр. XVII, к. I, пох. 6—6а; 3 — Кривий Ріг, к. Лук'янівка, пох. 3, 7; 4 — Целінне, к. I, пох. 6—7; 5 — Миколаївка, к. 6, пох. 1; 6 — Жовтнєве, к. 12, пох. 1; 7 — Богачівка, к. 10, пох. 2, 8; 8 — Голубовський, к. 1, пох. 1; 9 — Виноградне, к. 33, пох. 4; 10 — Верхньотарасівка, к. 9, пох. 12; 11 — Виноградне, к. 3, пох. 36; 12 — Ново-Миколаївка, к. 5, пох. 15.

Таблиця

Характеристика ямних поховань

Посилка № асипу	Вхідна яма		Камера		Пере- криття	Підстил- ка	Крейда	Вохра	Коло
	Довж.	Шир.	Довж.	Шир.					
VII	3,9	2,8	1,8	1,1	дерев.	х	х	х	1
IV	3,65	2,2	2,05	1,35	дерев.		х	х	1
VII	3,25	2,95	1,8	1,1	дерев.		х	х	1
V	3,4	2,6	1,92	1,3	дерев.	х	х	х	1
VI	4,2	2,6	2,57	1,4	дерев.	х		х	1
VII	3,3	2,45	1,6	0,97	дерев.	х	х	х	1
III	3,85	2,85	2,05	1,27	дерев.	х	х	х	1
—	1,6	1,3	1,05	0,6	комиш	х			2
—	—	—	1,1	0,65	—			х	2
—	1,54	1,5	1,22	0,9	—	х		х	2
—	—	—	1,36	0,9	—	х		х	2
—	2,15	1,55	1,3	0,95	дерев.	х		х	2
—	2,25	1,95	1,3	0,8	дерев.	х			2
—	—	—	0,8	0,4	—			х	2
—	—	—	1,6	0,9	—			х	—
—	—	—	1,8	0,8	комиш			х	—
—	—	—	?	?			х		—

Вістря стріли кремінне, видовжено-трикутної форми з прямокутною виїмкою з короткого боку. Краї оброблені зубчастою ретушшю (мал. 11, 5).

Зрубне поховання 4 знаходилося в південному секторі кургану на глибині 2,43 м. Могильна споруда не простежена. Кістяк померлого лежав на правому боці, зібганий, головою на схід.

Таким чином, курган № 3 "Бобушка" дав дуже важливий і цікавий матеріал щодо різних епох. Тут було виявлено енеолітичний могильник, що становить єдиний комплекс. Ямні та катакомбні поховання підтвердили висновки щодо соціальної структури цих груп населення, дали матеріал про співіснування на певному етапі розвитку ямної та катакомбних культур. Поодинокі вістря стріл у похованнях № 17 та 23 є скоріш за все пораненнями й відображають нестабільну політичну ситуацію в цей час, тобто на початку катакомбної епохи й на її закінченні.

Курган № 3 Чкаловської групи "Бобушка" дав нові аргументи щодо розв'язання різних проблем давньої історії: етнокультурної ситуації в пізньому енеоліті в степовій смузі України, динаміки соціального розвитку ямного суспільства та його співіснування з катакомбним населенням, зокрема, інгульським. Він виявив особливості обряду та інвентаря, які ще привертатимуть увагу фахівців.